

Чернігова Л.Ф.

СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ І МОРАЛІ ОБРАЗУ САВИ ЧАЛОГО В ТРАГЕДІЇ І. К. КАРПЕНКА-КАРОГО (І. К. ТОБІЛЕВИЧА) “САВА ЧАЛИЙ”

В трагедії раскривається психологія і мораль поступка головного героя – козака Савви Чалого, котрий стає змінником свого народу і переходить на сторону ворога.

Український народ виборював свою свободу, незалежність. Ці події віднайшли своє відображення в усній творчості, художній літературі. Не оминув цієї важливої державницької проблеми у своїй творчості і видатний український драматург І. К. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Серед його історичних драм особливе місце належить трагедії “Сава Чалий”, написаній у 1899 році.

Особливість Сави Чалого й до сьогоднішнього дня згадується в народі. Він знаний з історичних пісень, дум, з художніх творів, здебільшого драматичного жанру. Як у фольклорі, так і художній літературі Сава Чалий постає у різних, почасти діаметрально протилежних ракурсах. В одних він – сміливий захисник свого народу від знуцання польського панства, в інших – відступник і зрадник своїх побратимів-повстанців, що в жорстоких кровопролитних битвах ведуть боротьбу з колонізаторами, виборюючи свою волю. В образі Сави Чалого, отже, переплітається і синтезується історичне, фольклорне, героїчне і трагічне, патріотизм і відступництво, що було характерним для тієї буремної епохи становлення і розвитку української державності.

Йдеться про це у пісні “Ой був в Січі старий козак”, звичайно Чалий, який зростив і виховав свого сина Саву козакам на славу.

Однак вродливий, кмітливий і хоробрий юнак “прихилився до ляшків” заради багатства, культури панської й різних посадових вигод та військових почесей. Проте чи не головним у підступності Сави від товариства була вродлива шляхтянка, яка своїм палким коханням звабила його. Причина вагома і серйозна, бо ж на коханні тримається світ. Січові ж козаки за будь-яке відступництво від побратимської присяги карали зрадників, незважаючи на попередні заслуги. Скараний був і Сава. До речі відзначити, що й такі визначні протестанти-борці з свавіллям поміщиків як Устим Кармалюк, Олекса Довбуш, Лук’ян Кобилиця теж загинули через палке нестримне кохання. Проте на відміну від Сави Чалого вони не зраджувались від своїх вільнолюбних намірів і дій, залишаючись до останніх днів свого життя захисниками покривдженого народу.

Вперше в українській літературі образ Сави Чалого відтворив М.І. Костомаров у п’єсі “Сава Чалий” (1838). Ще в молоді роки він написав драматичні сцени цієї п’єси.

Не маючи тоді вірогідних історичних даних М. Костомаров переніс дію в XVII століття. Образи Сави Чалого і Гната Голого в цих сценах досить невиразні і Саву Чалого, що перейшов до поляків, Гнат Голий вбиває разом з дружиною. Однак і Гната Голого тут же карають запорожці, довівши його зраду товариству.

Історія не має точних даних про дружину Сави: чи то була вдова рашківського пивця, чи дочка терехтемирівської вдови Параски Вакулихи – Катерина. (Як ми побачимо далі, Тобілевич, драматизуючи народну пісню, дає відповідь на це питання). У народній пісні засуджується Сава, як зрадник батьківщини, честолюбець, що заслуговує смертної кари. Помста Саві – священна помста, і ім’я того, хто помстився ренегатові, народні пісні та перекази оточують ореолом подвигу й слави.

Епізод з Савою Чалим з погляду історичного не значний і не належить до видатних подій епохи. І перед 1741 р. і після нього в історії визвольної боротьби українського народу були значиміші за Гната Голого і Саву Чалого постаті, які завжди цікавлять історика, але про які “мовчать” народна пісня, легенда, а разом з ними мовчать і поети[16].

Наприклад, про Наливайка і ряд інших видатних ватажків повсталого народу немає жодної п’єси, тоді як Саві Чалому в цьому досить пощастило.

Народ таврував зрадників і в піснях передав цю ганьбу майбутнім поколінням. Природно, що в польських піснях, особливо в тих, що їх редагували письменники, а також і в їхніх творах, образ Сави Чалого трактувався викривлено, а перехід на бік шляхетної Польщі розцінювався як благородний, патріотичний вчинок.

П’єса М.І. Костомарова розпочинається сценою зібрання старшини в степу над Дніпром, яка порівнює “час нинішній і минулий”, згадує Сагайдачного, Остряницю, їх славні походи і приходять до висновку необхідності обрання гетьмана й захисту віри православної.

Автор, з розвитком дії, приділяє найбільше уваги постаті Сави Чалого, наголошує на його особі, особливо коли його було не обрано на гетьмана, чим і обумовлюється відступництво персонажа. “У ляхів землі багато, - каже він, - може, вони, як спом’януть про те, як колись їм лихо я завдав та визнають, яка мені за се заплата була, приймуть мене до себе та ще більш зважатимуть, чим ті, за кого я отут (показує на груди) аж шість ран залучив”.

У процесі розвитку сюжету події психологічно ускладнюються, Гнат стає лютим ворогом Сави, який одружується з вдовиною дочкою Катериною Вакулиною, яку кохав і мав сватати Гнат. Обурені зрадою Сави козаки вирішують покарати “перевертня”. Батько Сави Петро Чалий не знаходить в собі мужності, щоб рішуче, як Шевченків Гонта, ухвалити цей народний присуд. “Не робіть мене навк безщасним, - звертається він з проханням до старшини, - не вбивайте мого сина! Коли вже він став такий зрадник – я й сам

бачу... поїдемо до нього, він покається, він посоромиться батька свого рідного ...”[24].

У фіналі п'єси загострюється конфлікт між Савою і шляхтою. Сава намагається звернутися до Копецьпольського з пропозицією примирення, козаків з поляками, яким мовляв уже примиритися. Копецьпольський відповідає на це уїдлимо, що поляків козаки повинні вважати не за братів, а “за панів”. Сава остаточно захитався, опинившись в такому невідомому, підлеглому становищі, він й тепер бажає не зраджувати лише православної віри, не хоче приставати до унії. “Ні пане: я своїй вірі не зрадник, - каже він”.

У фіналі автор устами Сави з'ясує причини його життєвої помилки, вказує на мотиви винятково особисті, які лежать у характері героя: “Куди не підеш, усе люди! Тому тільки життя на світі, хто з ними у ладу. Тільки той щастя бачить, хто до них покірливий. Я не вмю з ними жити, хочеться, щоб то старшим бути над усіма!”

Гнат Голий і козаки зрозуміли, зрештою, двоїстий характер Сави і карають його разом з дружиною.

У Костомарова Сава Чалий – честолюбець, що став жертвою власної пихи. Він засуджується за те, що не покоровився батьківській волі, що був необачним у поведінці з козаками і поляками. Гнат Голий, який підбурював Саву, сприяв (за Костомаровим) його зраді. Тому він є, мовляв, справжнім винуватцем усіх бід Сави. У п'єсі М. Костомарова зосереджується увага на конфлікті, протистоянні між Савою Чалим і Гнатом Голим, що і визначає композицію п'єси, її переважно діалогічний характер. Трагедія Сави Чалого обумовлюється у Костомарова не лише зрадою, а й поведінкою Гната Голого, який до певної міри сприяв цьому.

У І. Тобілевича (І.К. Карпенка-Карого) “Сава Чалий” – твір значно складніший, як за змістом, так і художньою формою”, що він довго виношував сюжет цього твору аж доки письменник художньо оформив його. Драматург старанно готувався до написання п'єси, вивчаючи народні пісні про Саву Чалого, посилено студював історичні й архівні матеріали, що стосуються Сави Чалого й гайдамацького руху.

Про працю над п'єсою письменник повідомляв рідним. У листі до сина Назара, від 25 лютого 1897 року він писав, що в нього “є три теми і одна трохи не викінчена п'єса ...” ймовірно, що серед цих трьох п'єс, зокрема була і трагедія “Сава Чалий”.

Сюжет трагедії становить історичні події, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу з польською шляхтою, що відбувались на Правобережній Україні в 1730-х – початку 1740-х років.

Оскільки в трагедії використані в основному події, що стосуються діяльності історичної особи – Сави Чалого, то їх можна визначити навіть хронологічно і з 1734 року (коли Сава з'явився в Україні і брав участь у повстанні Варлана) і до кінця 1741 року (коли, на саме Різдво, Гнат Голий вбив Саву Чалого). Події, відображені в трагедії відносяться до періоду, коли під впливом соціального, національного і релігійно-стихійно виникав гайдамацький рух серед українських селян, який вилився пізніше у велике повстання 1768 року, що ввійшло в історію під назвою Коліївщини.

В основу сюжету трагедії Карпенко-Карий поклав історичну пісню про Саву Чалого, яка має біля п'ятдесяти варіантів, насичених соціальним і психологічним драматизмом, що перестав в трагізм.

Історичними матеріалами, які використовував Карпенко-Карий, доповнювався пісенний образ Сави Чалого й розкривався хоч й частково образ його противника – Гната Голого. Драматург усвідомлював, що боротьба Гната з Савою мала соціально-психологічний конфлікт, а не інтимну суперечку. Ото ж, щоб повніше з'ясувати характери Сави і Гната, потрібно було з'ясувати причини боротьби українського народу проти польської шляхти, показати, що боротьба Сави і Гната була боротьбою між різними моральями, поглядами на життя, на взаємостосунки між українським народом і польською шляхтою. Письменник всіляко наголошує, що український народ виборює свою волю і правду.

Деякі відомості про Саву Чалого і епоху перед Коліївщиною Карпенко-Карий міг взяти із робіт історика А. Скальковського (“История Новой Сечи” і “Наезды гайдамак на Западную Украину”)[21]. Але становлення Скальковського до гайдамак було тенденційним. Це його (Скальковського) Т. Шевченко назвав у вірші “Холодний Яр” (1845) людомором, за те, що він обзивав гайдамаків розбійниками, злодіями, які насправді були захисниками свого народу від зазіхань польської шляхти.

Певніші фактичні відомості почали друкуватись у 1870 роках у серії видань “Архив Юго-Западной России”, а з середини 1880-х років у журналі “Киевская Старина”.

В 1876 оці (в III томі, 3-ї частини “Архива Юго-Западной России”) були опубліковані архівні матеріали, що стосуються гайдамацького руху[26]. Це були універсали коронного гетьмана, листи шляхтичів, скарги шляхти на гайдамак, деякі повідомлення польських газет тощо. Вивчення цих документів засвідчує, що письменник був знайомий з матеріалами, а також і з матеріалами, які публікувались в журналі “Киевская Старина” й використав деякі з них у своїй п'єсі.

Приміром назви повинностей, види і суми грошових податків, кількість натурального оброку і т.п., на які скаржаться селяни-втікачі старанно виписані драматургом з архівних документів.

Використовуючи історичні документи, Карпенко-Карий наголошує на незадоволенні селянської маси панськими повинностями, яке переростає у відвертий протест. Селяни категорично відмовляються сплачувати панам чинш, втікають у ліси до гайдамаків, вливаються у їхні загони й сподіваються на визволення з-під влади панів. “Чужий я тільки на обличчя, а біда у нас одна. Тікаю з Слободи у ліс”, - каже Грива, приєднуючись до втікачів з інших слобод. Так поповнювалися гайдамацькі курені.

Основний зміст трагедії, отже, полягає у протидії українського народу, українського селянства іноземним загарбникам й доморощеним кривдникам. Конфлікт цей помітний вже в експозиції й розвитком дії сюжету він все більше і більше загострюється навколо постаті Сави Чалого, якого польська шляхта, зокрема Потоцький, задумав відірвати від повстанців і переманити до себе. Саме тому двоїстому характерові

Сави Чалого у п'єсі приділяється чи не найбільше уваги. Автор намагається художньо з'ясувати й виписати цей образ й задає читачеві запитання: “Хто ж такий Сава Чалий як історична особа, чим викликав він таку особливу увагу народу до себе, що про нього збереглося... до п'ятдесяти варіантів різних пісень?”

Особа Сави Чалого, якого засуджено в народній пісні за зраду батьківщині і народу, залишилась майже до 1870-х років. Інтерес же до пісенного образу Сави викликав появу багатьох легенд про нього. Біографічні відомості про Саву Чалого були досить незначними і суперечливими. Історики, етнографи і фольклористи відносили його діяльність до XVI – початку XVII століття. Тому, очевидно, в народних історичних піснях, думках, історичних дослідженнях та художніх творах наголошувалося на фактах інтимного життя Сави й його особа оповивалася, прямо-таки, романтичними легендами. Щоправда, появлялися друком й більш-менш вірогідні дані про його життя. Драматург використовує ці матеріали, зокрема, розбіжності Сави Чалого в поглядах на боротьбу з польською шляхтою із старшиною Запорозької Січі, саме таких матеріалів бракувало в народних піснях про нього. Та й драматурга цікавила не стільки вірогідна біографія Сави скільки його психологія, мораль і причини відсутності від товариства козаків та грати своєму згорьованому народові. Він намагається розібратися в психології особистості Сави Чалого, пов'язуючи її з його діяльністю та складними взаєминами з повстанцями і польською шляхтою, які переростають у стосунки між Україною і Польщею. Образ Сави Чалого у трагедії І. Тобілевича (І. Карпенка-Карого) розглядається у різних ракурсах – як особистість, як людина і зрештою, як керівник повстання та відступник від своїх переконань – борця за волю і незалежність свого народу, а отже і своєї держави – України.

І. Тобілевич (І. Карпенко-Карий) обрав свій шлях і художньо вмотивовував факт зради Сави своєму народові, його постійних вагань, нерішучості й головне – дещо зневажливе зверхне ставлення до свого народу й своїх сподвижників, з якими мріяв і намагався здобути правду.

Тому, виписуючи образ Сави, письменник наголошує на його сміливості, хоробрості й своїми незгодами з козацькою верхівкою Запоріжжя він домігся симпатій серед рядових козаків, з деякою частиною із них залишив Запорізьку Січ й заснував власний кіш у “Чорному лісі”. Своїми сміливими виступами проти панів і обіцянками “народ і віру боронить” від польської шляхти, Сава здобув визнання і серед гайдамаків. Пригнічувані польською шляхтою селяни і незадоволені козацькою старшиною запорожці сприймають Саву як свого однодумця і рятівника, бо він був здібним і досвідченим вояком, що міг вести козаків за собою. “Якби таких побільше, то легше б нам жилося”, - кажуть про Саву гайдамаки. Популярності Сави сприяли й негативне ставлення польської шляхти до українського народу та збиткування над ним. Такими обставинами Сава Чалий вмilo скористався. Він закликав їх до помсти: “О, коли б я мав тепер сто рук і в кожній міг тримати десять сабель, то й тоді б, здається, не вдовольнились!” Такі слова були приємними для повсталих селян, бо вони їх підіймали на боротьбу. Авторитет і популярність Сави скоро переростали у славу народного ватажка. Але тут же, в експозиції, у вчинках Сави є натяк розходження між його словами і ділами, на незгоди між Савою і Гнатом. Селяни, які прийшли до гайдамак, кажуть про різницю між вчинками Сави і Гната, що Гнат “брат з людей харчі не хоче”. Пізніше, коли гайдамаки довідались, що загін найманих солдат Потоцького чинить розправу в селі над людьми, пориваються до помсти і вимагають від Сави дій, на що Сава їм відповідає: “Не можу, я на страту всіх вести вас безоружних! Я сам тремтю увесь від злости, а мушу здержувати себе!” Ці вчинки Сави були симптоматичними для дальшої його поведінки, але поки що вони залишались поза увагою гайдамак, які вірили в розум і досвід Сави. А Сава, в міру наростання народного гніву на панів і вимог гайдамак до негайної помсти над панами, почав боятись цієї стихійної сили народу і замість того, щоб сприяти її наростанню, почав тушити її, говорячи про невідготовленість, про відсутність досконалої зброї і т.п. “Стою, як лев, прикований на ланцюзі: безсилля гнітить душу, а злість і помста палять серце”, - таким дуалізмом прикриває Сава свій відступ і зраду. Ті невиразні суперечності в думках Сави, які ще тільки намітились, а потім все ясніше окреслювались, ішли від соціального становища Сави як представника козацько-старшинської верхівки. Вони й були ґрунтом для визрівання думки про мир і згоду між польською шляхтою і українським народом, а ця ідея класового миру привела до акту зради народу Савою Чалим. Оцим дуалізмом Сави – “Я сам тремтю увесь від злости, а мушу здержувати себе” - і скористався підступний шляхтич Шмигельський, підсланий до Сави коронним гетьманом Потоцьким. Тому легко і швидко вдалось Шмигельському схилити Саву до пропозиції Потоцького. Прикинувшись народолюбцем і поборником дружби між Україною та Польщею на правах рівності, Шмигельський заінтригував Саву тим, що він шляхтич: Шмигельський прийшов до гайдамак, бо служачи при панських дворах, “не зміг дивитися на тяжкі людські біди, тим що кривд усіх, які роблять пани народу, не перелічити, але найбільша ж кривда в тім, що не однаковий для всіх закон, а справжнього суда зовсім нема”[27]. Цими словами Шмигельський остаточно приворожує Саву Чалого, який відповідає: “Ти наче серце й мозок маєш мій, і язиком моїм говориш! Не маю я охоти кров безоружних проливати і плюндрувати край! На бій чесний, на груди - груди, покличать хочу я панів. Для того сюди я сили збираю. Або поляжем в бою, або заставимо панів зменшити панщину й податки і рівний суд всім дати. А тих, хто чуже право зневажає, карати смертю, хоч би то був і пан значний”. Ця солідарність із шляхтичем стала катастрофічною для Сави. Він з цього часу побратався із Шмигельським, який заступив йому Гната, бо Гнат пропонує “зненацька нападати і різати, і палити напасників”, тоді як Сава хотів тільки “заставити панів зменшити панщину й податки і рівний суд всім дати”.

Незабаром відбувається остаточний розрив між Савою і Гнатом, бо Гнат ставить вимоги народу, а Сава - ліберальних панів. Безпосередньою причиною розриву їх відносин став лист запорізького кошового, в якому засуджується гайдамацький рух і, у відповідності з вимогою Московського уряду, кошовий наказує

“карати смертю тих січовиків, котрі до гайдамак пристануть”, а всім запорожцям “вернутись в січ, справляти службу військову, оберігати границі, не потурати гайдамакам, розганяють їх, ловить утікачів і віддавати на суд військовий, щоб смертю карати непокірних. Цей наказ викликав велике задоволення рядових запорожців і гайдамак. Сава підтримує козацьку старшину, і на лист кошового відповідає: “Треба покортися наказові!” Сава Чалий злякався сили гніву народних мас до панів, того гніву, який він об'єктивно допомагав викликати своєю діяльністю і який зробив його ім'я популярним в народі. “Жадоба помсти в них така велика, що здержати її, як здержать воду ту, що ринула крізь прорвану греблю - нема у чоловіка сили, - каже Сава Чалий. - І понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров прольють ріками без жодної користі для народу ... і переходить на бік Потоцького, щоб разом із польською шляхтою “рятувати Україну від гайдамацької руйни”. Сава вирішив захищати свій народ “зверху”, поставивши його в залежність від ласки панської. Він мріяв про те “коли б народ любила шляхта, як братів”. Цим Сава поставив себе у безвихідне становище, яке привело його до неминучості зради і трагічної загибелі. Сава зробив трагічну помилку і провину, перейшовши на бік польської шляхти, а потім своєю вірною службою панам спалив мости для повернення назад. Ставши на хисткий шлях служби обом антигоністичним таборам, Сава і не зчувся, як оплутав його гетьман Потоцький своєю ласкою та приманив багатими подарунками і нагородами. Тільки тоді, коли від тактики обманних лестощів Потоцький почав переходити до рішучого наступу на свободу дій Сави, останній усвідомив своє рабське становище і свою помилку, а також зв'язану з нею тяжку провину. Він ладен був тікати назад, у ліс, до гайдамаків, але вже було пізно.

“Оці нагороди мов ранили чим гострим і отруїли мою душу... от чую - наче хто шепче мені й зараз, що праця та, яку я у своїх думках лічив корисною народові була і єсть на користь лиш панам! І чую я, що єсть тут правда - страшна, страшна правда!... За те, що гайдамак, своїх братів, ловив і смерті придавав найкращих оборонців прав народних, за те, що церкву божу спалив - полковник я і шляхтич! Шляхтич! Рідня, виходить, всім панам! Ох, як мені нудно і на серці трудно! Здається, зараз би вернувся до своїх, у ліс, у нори... Ох, ні! Заросли мої шляхи тернами - немає повороту... Як порушник клятви про вірність народові, як зрадник народу, Сава гине, за присудом громадського суду, від руки обранців народу, найближчих його друзів у минулому. Хоч Сава і говорить, що “смерть прийняв за рідний край” і “кров'ю змив свою вину”, його смерть була ганебною для хороброго воїна, яким колись він був. За ганьбу козацької воїнської честі, через зраду своїх друзів і народу, його позбавили навіть традиційного козацького права захищатись, за звичаєм, шаблею.

Трагічна загибель Сави Чалого не є наслідком ні його особистої вдачі, ні його долі, як про це говорить Шмигельський, а наслідком об'єктивного закону життя. Сава загинув тому, що він вступив у боротьбу з об'єктивним законом класової боротьби в розв'язанні класових протиріч, він хотів примирити експлуатованих з експлуататорів і мріяв про класовий мир в умовах експлуаторського суспільства. Трагедія Сави Чалого не в тому, що він загинув, а в тому, що повинен загинути всякий інший, хто стане на такий шлях, який обрав Сава. Трагедія Сави обумовлена історичною приреченістю його шляху і методів боротьби за покращання життя народу, не дивлячись на те, що суб'єктивно Сава на початку боротьби намагався бути чесним по відношенню до свого народу і вітчизни. Своєю щирою вірою в успіх задуманої справи Сава так переконливо говорить, що деякі критики приписували самому Карпенку-Карому погляди Сави, вважаючи, що за задумом Карпенка-Карого, Сава був позитивним персонажем трагедії, нещасним героєм-мучеником за народ. Карпенко-Карий не просто “як художник”, а свідомо засуджує зрадника Саву Чалого і протиставляє йому справжнього героя, сина українського народу, його самовідданого захисника, народного месника - Гната Голого.

Про нього лише згадується в історичних документах, як про одного з ватажків гайдамацьких загонів і в зв'язку з вбивством Сави Чалого.

В Україні Гнат з'явився в 1737 році, мав кіш у Чорному лісі, в 1741 році вбив Саву Чалого.

“Ігнатко, січовий козак Медведівського куреня, в 1741 році, на саме Різдво руське, взявши з собою двадцять п'ять гайдамак напав у ночі на Степашки, спадкове село, що лежить в трьох милях од Немирова, і там найжорстокішим способом вбив Саву, гетьманського надвірного полковника. За це Гнат був арештований Київським генерал-губернатором і ув'язаний в Січі, але запорожці допомогли йому втекти, за що Запоріжжя обвинувачувалось генерал-губернатором в “потачках Ігнатку”. Генерал-губернатор вимагав “помянутого ведомого злодея Ігнатку, не принося никаких к закрывательству отговорок, немедленно сыскать”[26].

Не звертаючи увагу на відсутність достатньої кількості Гната Голого, драматург зумів відтворити його реальний історичний образ на основі народних пісень, переказів і кращих творів художньої літератури про гайдамацький рух, зокрема, поеми Т.Г. Шевченка “Тайдамаки”[16].

Глибоко ідейне, народно-патріотичне усвідомлення гайдамацького руху дало Карпенку-Карому можливість створити таку цільну могутню постать відважного народного месника і талановитого полководця, який оголив гайдамацький загін після зради Сави Чалого і, не дивлячись на зраду, наносив відчутні удари по шляхті, доки нарешті, власноручно не покарав Саву. Хоч Гнатові композиційне менше приділено місця в трагедії, але Гнат, а не Сава, є головний герой твору, з іменем Гната пов'язана та рішуча і послідовна збройна боротьба народних повстанців - гайдамаків як проти основного ворога українського народу - польської шляхти, так і проти його зрадників, яка є змістом трагедії.

Гнату менше в трагедії приділено місця ніж Саві тому, по-перше, що Карпенко-Карий на перше місце ставить не проблему прославлення героїзму Гната, а питання засудження зради Чалого, а по-друге, Гнат

уже після зради очолює, продовжує і довершує ту боротьбу, яку починали гайдамаки під керівництвом Сави авторитет якого Гнат підтримував своїм побратимством, товариською вірністю і військовим героїзмом і хоробрістю.

Гнат завжди вносить дійове пожвавлення й оптимізм у настрої гайдамак. У відповідь на слова Сави “Стою, як лев прикований на ланцюзі безсилля гнітить душу, а злість і помста палють серце”. — Гнат розповідає про успішно проведену (під його керівництвом) операцію по ліквідації карального загону найманців Потоцького - волохів. Після розповіді Гната всі - гайдамаки і селяни, які втекли від панів тільки що, окрилені успіхом і надією вигукнули: “Ведіть нас на волохів!”

Гнат скаржиться на нерішучість Сави. “Нудно тут сидіть, згорнувши руки. Що дня ми чуємо, як сидіть, згорнувши руки. Що дня ми чуємо, як Тульчині, Немирові, Лисянці стинають голови братам, що сміливо боронять право, а ми тут мовчки ждем слухного часу, хоч нас набралось стільки, що всю Брацлавщину поставити уверх ногами можна! Пора і нам зненацька нападуть і різать, і палить напасників”. Він не погоджується з тактикою вичікування слухного часу, якою Сава маскує свою нерішучість у виступі проти панів. Ставлення ж Сави до зрадницького показу Запорізького кошового і рішення Сави покоритись наказові викликають обурення Гната і остаточний розрив між Гнатом і Савою. “А-а! Згинь все, що так вагається, як Сава! Не треба нам такого кошового!”

Не з егоїстичного честолюбства, як Сава, і навіть не з міркувань тактичного характеру виступає Гнат проти Сави, а з принципових патріотичних розходжень. Гнат переконаний, що не може бути згоди гайдамак з панами, що тільки збройною боротьбою можна добитись визволення, а Сава виступає за примирення гайдамак з панами. Ідейні принципи Гната і Сави і протиріччя між ними найбільш чітко розкриває Карпенко-Карий в напруженому словесному поєдинку між Гнатом і однодумцем і наставником Сави - Шмигельським, а потім у фінальній сцені трагедії - розправі гайдамак із Савою.

Гнат (до Шмигельського). О, чом же ти не Сава? Я б тебе не вішав, а на цепу водив би за собою, а потім вимотав би жили з тебе.

Шмигельський... Роби зо мною все, що з Савою б робив, і заспокой свою ти наболілу душу. Ні ти, ні я, ні Сава в тім не винуваті, що йшли ми різними шляхами. Я якби Сави слухав ти, не так би склалося, як зараз.

Гнат. “Найшовся б інший Сава. Багато зрадників настало, що за панські ласощі й принади свій кидають народ: віру...”

Серце Гната палає жадобою помсти над Савою, але він, все ж, хоче знати точніше, як же живе Сава при панському дворі, куди він пішов з наміром “народ і віру боронить”, тому Гнат запитує Шмигельського:

“Скажи мені: що Сава, як живе? Чи простим козаком, як і був, чи паном став, як і усі пани?” Шмигельський, ухиляючись від прямої відповіді на запитання Гната, починає мудрувати, розводить “філософію, що не всі можуть бути рівними, що риби бог судив жити у воді, звірам у норах, а чоловік повинен жити так, як йому здається краще. Сава живе, як Сава; Гнат живе, як Гнат; Потоцький, як Потоцький”.

Але Гнат своєю реплікою відразу розшифрував цю “філософію” зради: “В розкошах один, а тисячі без хліба. На палю б вас усіх!” Шмигельський. І тебе на палю треба посадить за те, що ти не знаєш, чого хочеш!

Гнат. Рівності!

Шмигельський. Однакових листів на дереві нема.

Гнат. Будь собі хоч семи п'ядей у лобі, ... але на мене й на моє руки не підіймай!

Шмигельський. Одначе ти підіймаєш руку на моє життя, а хто ж тобі на це дав право?

Гнат. Ти зрадник. А поки душа моя живе у моїм тілі, ніхто не спинить мої руки. Вони не перестануть тих карати, що зрадили народові своєму і одсахнулись од нього за панські ласощі й принади”.

Притиснутий незаперечними доказами про справедливість боротьби, яку ведуть гайдамаки, Шмигельський нічим не може більше козиряти і сміхотворно обвинувачує у зраді також Гната, що він зрадив “законам Речі Посполитої”, яка трималася вся на беззаконні, і якій Гнат ніколи не присягав і зобов'язаний нічим не був. Шмигельський також обвинувачує Гната у відсутності гуманності до панів, які сажали гайдамак на палі.

Шмигельський. І ти зрадник! Зрадив ти законам Речі Посполитої! Ти проливаєш кров і винуватих і невинних і ми ж винні тільки в тім, що думали не так, як ти а все ж таки служили краю.

Гнат. Панам!

Шмигельський. Тобі здається так, а нам інакше. За кривди папські ти хочеш помстою платити, шукаючи у тім для ран народних ліків, а ми лічить хотіли тим народне лихо, щоб гайдамацтво знищить і дати спокій Україні!

Гнат. Панам!

Шмигельський. Нас бог розсудить там, а поки що суди мене як хочеш сам.

Гнат. Жаль твого розуму. Я б тебе не покарав, якби був певен в тім, що до моїх думок пристанеш і Сава покарат мені поможеш.

Шмигельський. Ні, Гнате! Як сонце й місяць ніколи не зійдуться на своїй путі, так ми не зійдемося думками.

Гнат. Правда порівня лиш домовина.

Шмигельський був однодумцем Сави, а обидва вони разом були слугами польської шляхти і душе-

лями гайдамацьких загонів. За це їх і постигла однакова кара - смерть від руки гайдамак.

З приводу смерті Щмигельського Гнат каже: “Пропав зрадник. Так пропаде й Сава без пуття, без слави, так пропадуть всі зрадники свого народу...”

В цих словах Гната Карпенко-Карий показав ставлення народу до своїх зрадників.

В цих словах і полягав глибокий патріотизм і гуманізм народу, з яким солідаризувався сам драматург, тому так пристрасно і справедливо засудив зрадників народу в своїй трагедії.

Крім Гната і Сави в трагедії є ще дві постаті, які належать до числа головних дійових осіб - це шляхтич Шмигельський і коронний гетьман Потоцький.

Хоч Шмигельський, як дрібний шляхтич, так як і Сава був слугою короля і шляхти, він також став порадником, а потім найближчим другом Сави. Хоч він, потрапивши в полон до гайдамаків, каже Гнатові: “Роби зі мною все що з Савою б робив”, все ж його не можна ототожнювати з Савою. Шмигельський і Сава - слуги заможної шляхти і короля, в цьому існує і деяка соціальна різниця, не дивлячись на спеціальність поглядів. Шмигельський - шляхтич, він служив своєму класові.

Немає ні підстав, ні потреби доводити, що Карпенко-Карий до кінця розумів всю політичну глибину створених ним образів Гната, Сави і Шмигельського, як уявляємо їх зараз. Але його твір глибоко реалістичний, створений на життєвому достовірному матеріалі - на історичних фактах.

З погляду політичного, Карпенко-Карий відобразив у своїй п'єсі той об'єктивний факт, що в міру загострення класової боротьби, у відносинах між панівними класами і народом, настає такий момент, коли однією силою панівні класи вже неспроможні управляти і зламати опір народу і його рішучість до боротьби за свої права, а тому вони вдаються до політики розкладу народних сил з середини, вербуючи для цієї мети зрадників народу і засилаючи своїх агентів в народне середовище, таким агентом і порадником польської шляхти в її боротьбі з гайдамацьким рухом на Україні в трагедії Карпенка-Карого є шляхтич Шмигельський, який підказує коронному гетьману Потоцькому, як придушити гайдамацький рух методом підкупу і приборкання його ватажків і обману народу обіцянками демократичних свобод. Шмигельський заявляє Потоцькому, що король і шляхта самі винні у виникненні гайдамацького руху, бо “скрізь великі податки нищать хлопа і хлопа не має права писнуть, бо карати його має право усякий челядинець панський. Ніколи б смут цих не було, і ми про гайдамак не чули, якби в відносини до хлопів закладені були: справедливість, любов вселюдська, бо хлопа український з природи добрий ...”

Гоноровитий і самовпевнений в своїй силі Потоцький, який досі вірив, що “гайдамацький бунт потоне в хлопській крові”, спочатку, не вдумавшись в зміст цих порад, підіймає Шмигельського на глум за такі поради, але згодом він приймає їх, бо тільки на перший погляд вони здавались демократичними, а фактично були розраховані на обман народжу і його ватажків. “Я не кажу, щоб нам сидіть, згорнувши руки” уточнює Шмигельський свої поради. Приймаючи поради Шмигельського, Потоцький у відвертій розмові з ним, змушений визнати непереможну силу народу, яка таїться в гайдамацькому русі. Він признається, що ім'я прославленого гайдамаками їх ватажка Сави Чалого і лякає, і дивує його своєю популярністю, невловимістю і т.п. “Ні, це не чоловік, це певно чорт назвався Чалим”, - каже Потоцький. А Шмигельський відповідає: “Це міф, ясновельможний пане”.

Потоцький. Ні, Ні! Це надзвичайний чоловік, це не міф, а тільки так його фіглі цінять гайдамаки, що кожному б із них хотілось Чалим бути!.. Це страшний, це надзвичайний, це цікавий чоловік... Він не дає мені спокою, не буду їсти і спати, поки його я не побачу! Я його помилую, я його хочу побачити!.. Це ім'я - Чалий - Сила! Це та сила, що приворожує людей до себе. Ради краю, ради спокою одшукай і приведи мене Чалого, бо коли до себе ми його не переманей, то гайдамаччина Хмельниччиною стане...” - благає гоноровитий Потоцький Шмигельського.

Заслуга Карпенка-Карого в тому, що він зрозумів і вірно оцінив велику силу народної ненависті і гніву до панів, зрозумів, що це сила полягала не в особі Сави Чалого, а в народі, який прославив Саву тоді, коли Сава йшов з народом, і покарав Саву, коли він зрадив народ, на місце зрадника Сави Чалого виступив справжнього народного героя - Гната Голого. В цьому було велике громадське і політичне значення трагедії “Сава Чалий”.

Чому ж, все-таки, Карпенко-Карий найбільше зобов'язаний своїм творчим успіхом в трагедії “Сава Чалий”? Адже і раніше він користувався в своїй творчості народними піснями, але такого успіху не мав.

На наш погляд, тут відіграли вирішальну роль факторів:

1. Пісня про Саву Чалого давала чітку і глибоку характеристику Сави, як представника козацької старшини і зрадника народу, який (Сава) – “надбав сукна й адамашки” з “козацької ласки”, який “оксамити, китайки й атласи ... надбав в Україні за козацькі часи”, а потім зрадив український народ і перейшов у табір його ворогів - польської шляхти.
2. Взнявши з пісні таку ясну глибоко народну ідейну трактовку образу Сави Чалого, Карпенко-Карий зміг логічно доповнити образ фактичним архівним і історичним матеріалом, підпорядкував використані історичні факти ідейній концепції свого твору.
3. Переоцінюючи зроблене в цій сюжеті раніше Костомаровим, Карпенко-Карий підкреслив і наголосив у своїй трагедії не на особистих відносинах між Савою і Гнатом, а на соціальному характері їх протиріч і цим надав трагедії соціального змісту, важливого для пізнання історичної правди і також актуальності в час появи трагедії.

4. Все це разом взяте, стало основою для широкого розмаху творчого домислу драматурга, який базувався не на вимислі, а на численних історичних фактах як документального, так і пісенного характеру. Такі були передумови творчого успіху Карпенка-Карого в цій трагедії.

До заслуг великого драматурга треба віднести той факт, що в ідейній трактовці епохи і подій він пішов за народною піснею, яку поставив вище праць і архівних джерел, не дивлячись на те, що надмірно схилився перед наукою. Від цього вирішального кроку Карпенка-Карого, як чесного письменника - демократа і патріота, залежить його творчий успіх в трагедії "Сава Чалий", бо жодне з тих історичних джерел, якими користувався чи навіть міг користуватись Карпенко-Карий в кінці 1890-х років, не могло йому дати того демократичного, глибоко народного ідейного розуміння подій так ідейно глибоко, як дала народна пісня. Карпенко-Карий завжди і раніше і тепер вірив народній пісні: "Не дурно ж у пісні співається", - говорив він і шукав змісту історичних подій в пісні, але не завжди йому щастило розкрити глибокий ідейний зміст пісенних образів, а тим більше зміст епохи через пісню.

Цікаво, до речі, відзначити, що ще в цензурі виявились два протилежні погляди на ідейний зміст трагедії "Сава Чалий" - між цензором Вержбицьким, який, очевидно, належав до польсько-шляхетської орієнтації, і начальником головного управління в справах друку Соловйовим, що був, як видно, поборником самодержавія і православія, але захищав трагедію Карпенка-Карого "Сава Чалий".

Цензор Вержбицький, і, згідно з його доповіддю, цензурний комітет пропонував не допускати п'єсу до постановки на сцені, мотивуючи відмову тим, що "называемая драма изображает мрачную картину непримиримой сословной борьбы, хотя и относящейся к далекому прошлому, но все же не представляющей здоровой нравственной пищи для народа и местами содержит речи, проникнутые узкопатриотическим чувством", а начальник головного управління в справах друку, не погодившись з думкою цензора і рішенням цензурного комітету, наклав на цьому рішенні свою резолюцію: "В основе трагедии лежит борьба русского православного народа, вынужденная фанатизмом польских вельмож и шляхты и нетерпимое положение угнетенных, прекратившееся только с переходом страны под владычество России. Украинфильские заблуждения ... из обособления Украины от России в пьесе отсутствуют. Ввиду сего не усматривается в пьесе тех оснований, по коим она воспрещена для публичного представления. По сим соображениям пьесу можно разрешить для представления». (Використано з матеріалів "Додатки" до дисертації Б.І. Шнайдера "Трагедія "Сава Чалий" Карпенка-Карого") [28]

Література:

1. Борщаговський О. Драматургія Тобілевича. – К., 1948.
2. Дем'янівська Л. Карпенко-Карий (Тобілевич). – К., 1995.
3. Дем'янівська Л. Українська драматична поема: Проблематика, жанрова специфіка. – К., 1984.
4. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. - Спб, 1865, док. № XXIII.
5. Ефименко А. Из истории борьбы малороссийского народа с поляками. – К., 1879.
6. Житецький Г. Збірник творів Карпенка-Карого // Киевская старина, 1888. – Т. 22. – Ч. 9.
7. Зеров М. Нове українське письменство. Історичний нарис. – К., 1924.
8. Івашків В. Українська романтична драма 30-80-х років XIX ст.. – К., 1990. – С. 108.
9. Малик Я. Історія української державності. – Львів, 1995.
10. Мамонтов Я. Драматургія І. Тобілевича // Тобілевич І. Твори: у 6-ти т. – Т. 6. – Х., 1931.
11. Мороз З. Украинская классическая драматургия. – М.-Л., 1957.
12. Мороз Л. Деякі особливості трагедії в українській драматургії II пол. XIX ст. // Розвиток жанрів в українській драматургії XIX – поч.. XX ст. – К., 1986.
13. Падалка М. Нові роботи про Карпенка-Карого // Радянське мистецтво. – К., 1946.12.03.
14. Пільчук І. У пошуках художньої правди. – К., 1969. – С. 67.
15. Прокопович Ф. Про мистецтво поезії / Теорія драми в історичному розвитку. Хрестоматія. – К., 1950.
16. Ревуцький Д. Українські думи та історичні пісні. – К., 1899.
17. Рихлик Є. Сава Чалий і Сава Цеглинський у польській літературі / Зб. заходознавства УАН.
18. Ролле И. Савва Чаленко// Киевская Старина, 1887. – Кн. II.
19. Семенюк Г. Драматургія 20-х років XX ст.. – К., 1992.
20. Сенченко І. Нові документи про Карпенка-Карого та Бориса Грінченка// Україна. – 1945. – №№ 6-8.
21. Скальковский А. История новой Сечи. – Ч. II. – Одесса, 1846.
22. Шнайдер Б. Трагедія "Сава Чалий" І. Карпенка-Карого і українська історична драматургія XIX ст..- К., 1959.
23. Стахеев Б. Романтизм и литературный процесс в Польше: Отражение традиций в литературном сознании эпохи / Развитие литературы в эпоху формирования наций. – М., 1983.
24. Шаблювський Є. Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність / Костомаров М. І. Твори: у 2-х т. – Т. 1. – К., 1967.
25. Шевчук В. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999.
26. Книга пограничных судов Киевского воеводства" 1746-1751гг. // Архив Юго-Западной России. – К. - Т. 3. (г. 3).
27. Киевская Старина. – К., 1891. - Кн. 10.

28. РГИА, Ф. 777, Оп. 25, Д. 27, ЛЛ. 552-555; РГИА, Ф. 777, Оп. 25, Д. 10, ЛЛ. 324-327;

Л.Ф. Чернікова, пошукувач кафедри української літератури Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського